

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА ЗА АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ (1924—1944)

Димитър Великов

Нашата литературна история разполага с ценни автентични свидетелства за личността и творческото дело на поета Асен Разцветников. Нещо повече, неговата поезия винаги е стояла в центъра на литературно-историческите и на теоретико-литературните изследвания. И въпреки това, ако се опитаме да систематизираме всички поетически търсения и граждански пориви на този поет, повече или по-малко известните характерологични особености на личността му, ще се натъкнем на немалко подминавани и неизследвани страни. Асен Разцветников е от този тип поети, които не са склонни към открити самоанализи, а и ранните пристъпи на страховата психоза го самозатварят още повече в себе си. Всичко това създава предпоставки за най-превратни тълкувания на художествените и естетическите принципи, които поетът защитава в различните си творчески периоди, за пристрастни и неточни критически реакции. Защото голямата истина за живота и за поезията на Асен Разцветников е в контрастните и противоречиви факти, така, както те са съхранени в спомените на неговите съвременници, в различните литературни периодични издания, в архивните документи. Как става така, че дръзкият младеж, включил се в редиците на комунистическата партия още през 1919 г., взел участие в Общата транспортна стачка (25. XII. 1919), преминал през ареста на търновските казарми, член на бойна група при организирането на Септемврийското въстание, ще се окаже след 1924 г. в редиците на литературния кръг „Златорог“. Над всичките възможни догадки като тъжен рефрен звучи стихът на поета от поемата „Двойник“ (1927): „Моята тайна лежи като въглен във мене зарита.“

Целта на тази статия, макар и да не включва пряко разрешаването на тези проблеми, а проследяването на противоречивото възприемане на Разцветниковата поезия от литературната критика в периода 1924—1944 г., все пак косвено е свързана с тях. Защото разминаването или адекватността между критическите оценки и художествено-естетическата значимост на поетическите идеи в тази свършена като образност, метроритъм и интонация лирическа поезия и по-точно анализирането на взаимоотношенията литературна критика-поезия, да се надяваме, ще внесе някои нови шрихи в енигматичността на маркираните по-горе творчески и индивидуално-личностни особености от живота и делото на един от най-оригиналните и самобитни български лирици.

* * *

Категоричната поетическа изява на Асен Разцветников на страниците на сп. „Нов път“ и излизането на първата му стихосбирка — „Жертвени клади“

(1924) пораждат полемични критически оценки в различните литературни списания и вестници от този период. Става ясно, че сътрудникът на сп. „Червен смях“, младият фейлетонист Хенри Фей вече е извървял пътя от спонтанните реакции на младежката дързост до вгълбеното поетическо осмисляне на политическата безскрупулност и жестокост по време и след септемврийските събития. Петнадесетина дни след излизането на кн. 1 на сп. „Нов път“ пламенният публицист Йосиф Хербст ще отбележи появата на списанието с поривистата и ясна оценка: „Георги Бакалов знае какво иска. И сътрудниците му знаят какво той иска и какво иска утрешният ден — „денят на по-голяма правда, по-възвишен морал, по-съвършена красота в живота“. „Нов път“ наистина сочи нов път.¹ Младите сътрудници на Г. Бакалов — Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев — привличат вниманието не само на читателите на списанието, но и на литературната критика. В онази смутна политическа обстановка на заредени с неизвестност нощи, на незаглъхващ обществен резонанс от потушаването на революционния порив на народа тези млади творци имат гражданската и поетическата смелост да отразят жестокостта на кървавите изстъпления. Наистина не при всеки от тях може да се твърди, че е налице ясният партийно-класов мироглед, но значимостта на техния творчески порив е в неговите социални подтици и мотиви. С най-голям революционен опит от всички млади сътрудници на сп. „Нов път“ е Асен Разцветников и затова по-късно той ще изживее най-дълго и тягостно откъсването от редовете на Комунистическата партия.

Критическите отзиви за стихосбирката на А. Разцветников „Жертвени клади“, отправени от двете страни на барикадата, очертават най-общите контури на поетическия му профил. В кн. 11 на сп. „Нов път“ (1924) Г. Бакалов ще отправи гневния си протест срещу конфискуването на стихосбирката и срещу потъпкването на свободата на печата. И това ще бъде първата критическа оценка за поезията на младия поет: „Между немногобройните талантиливи поети, които продължават делото на безсмъртния пролетарски певец Смирненски, Разцветников държи едно от първите места.“² В случая Бакалов посочва само една от особеностите на Разцветниковата поезия — приемствеността ѝ с поезията на Христо Смирненски, влияние, което още тогава младият поет ще пречупи през емоционалната чувствителност на своя поетичен талант. Но по-важно е, че Г. Бакалов не подминава революционния заряд в тази поезия: „Почти всички стихотворения от тази сбирка са печатани по-рано. Някои, повечето, са печатани и при днешната власт. Отделно — не са ѝ обърнали внимание. Събрани заедно, изглежда, че парят, щом полицията е счела за нужно да ги потуши.“³ След няколко броя на сп. „Нов път“ Бакалов ще направи по-задълбочен анализ на първата поетична книга на Асен Разцветников но преди това той ще публикува рецензиите на неговите приятели и съидейници Никола Фурнаджиев и Георги Цанев.

В своя критически отзив младият Фурнаджиев ще посочи много точно, че: „Борбата за светлия ден на братята му и надеждата за този ден — това е главната струна в неговата поезия...“⁴ Нещо повече, той първи ще маркира безелите на поетическа близост между Димчо Дебелянов и Асен Разцветников: „Неговият образ (на Разцветников — Д. В.) е многоцветен и ярък, стиховете му пълнозвучни, преживяванията интензивни, широки. В това отношение той напомня твърде много Дебелянов.“⁵ Като потвърждение на посочената от

¹ Вик, 19. XII, 1923, кн. 6, с. 8.

² Г. Бакалов, „Жертвени клади“ (отзив), — Нов път, г. I, 1924, кн. 11, с. 352.

³ Пак там.

⁴ Нов път, г. I, 1924, кн. 13, с. 413—414.

⁵ Пак там.

Н. Фурнаджиев поетическа близост може да се приведе и част от изповедта на самия Разцветников: „За пръв път стихотворенията на Димча Дебелянов ми паднаха през 1920 г., когато бях в казармата на град ВеликоТърново. . . Въздействието им върху мене беше дълбоко и незаличимо. То може да се сравни само с онова, което преживях 5—6 години преди тая пролет, когато четях руското сборниче „Думи и песни“ със стихове на Блок, Брюсов, Сологуб и други съвременни тогава руски поети. Смятам, че общението ми с поезията на Дебелянов засили и укрепи вкуса ми към стихотворенията с фабула, т. е. стихотворения, които съдържат, както се казва, една повест в себе си.“⁶ Това самопризнание е ценно не само защото посочва част от литературните първоизточници, от които поетът усвоява магията на поетическото слово, но и с още нещо, свързано с психологическите особености на творческия акт, с идейно-образната и смислово-емоционалната художествена специфика на поезията му.

В рецензията на Н. Фурнаджиев откриваме не само литературнокритическата оценка, но и личното опасение на младия събрат по перо за евентуално затваряне на Разцветников в тематично еднообразие, в еднообразието на образите и чувствата. С това е свързано и пожеланието на Фурнаджиев за „по-конкретни, по-оригинални, земни и интимни — на другите и на себе си — преживявания“⁷. Едва ли това е израз на лично пристрастие, по-скоро — на индивидуални творчески предпочитания. Друг е въпросът, че Фурнаджиев не засяга останалите художествени особености в стихосбирката „Жертвени клади“ и това прави оценката му непълна.

Като литературнокритическо синтезиране на неразгледаните от Фурнаджиев художествени и поетически особености на ранната Разцветникова поезия в кн. 15 на сп. „Нов път“ се появява рецензията на Георги Цанев, подписан с псевдонима Младен Иванов. В нея се обръща съществено внимание на революционната ангажираност на тази поезия — „Жертвите върху кладата на борбата за слънце и волност — за тях е скръбта и нежността на поета. . . И всичко друго е потиснато в душата му, подчинено е на тая братска скръб, обзела цял народ. Но то не е плач над умрели, а обети пред гроба на борци, паднали в борбата за правда и светлина.“⁸ Тръгвайки от тази по-обща констатация, Г. Цанев ще се насочи към най-характерната според него художествена особеност на Разцветниковата поезия — силата на реалното преживяване: „Той изхожда всякога от един реален факт, от нещо, станало във в действителността.“⁹ Георги Цанев не подминава и баладичните елементи в стихотворенията „Предтечи“, „Каин“ и „Удавници“. В края на рецензията си той стига до почти същите опасения за тематична ограниченост, посочени вече в критическия отзив на Н. Фурнаджиев. Особеност, върху която не се спира Г. Бакалов, защото за него е по-важно да се изнесе на преден план идейно-изобличителната ударност в тази поезия на неподправения лиризм.

След около десет години Г. Бакалов ще се върне отново към поезията на Разцветников (в статията си „Литературата върху събитията“) и тогава ще разгледа по-детайлно скритата революционна енергия в скръбта по свидните жертви. Но преди да стигнем до тази негова статия, ще отделим внимание на рецензията на Йордан Бадев за стихосбирката „Жертвени клади“.

По своя демагогски маниер на критически подход споменатата рецензия напомня твърде много за рецензията на главния редактор на сп. „Златорог“ Вл. Василев за стихосбирката на Христо Смирненски „Да бъде ден!“ По аналогичен начин Й. Бадев подхвърля, че върху таланта на Разцветников „партийното

⁶ Дебелянов лист — 1946 г., с. 3.

⁷ Нов път, г. I, 1924, кн. 13, с. 413—414.

⁸ Пак там, кн. 15, с. 458—461.

⁹ Пак там.

знаме е отхвърлило тъмна сянка¹⁰. Всички останали оценки и наблюдения са подчинени на тезата за партийността, която ограничава разгръщането на поетическия талант на Разцветников и най-вече на това, доколко поетът е верен на революционната си клетва от стихотворението „Посвещение“ („Изрекох вярна клетва в ранен час“). Буржоазният критик съвсем предизвикателно заявява, че партийността при Разцветников е „съзнателно себеподчинение“, че „неговата поетическа природа, изтъкана от видения, нежност и наивност, се гърчи в противоречие със службата, на която един студен разсъдък иска да я подчини“¹¹. Забравил за безпощадната памет на народа, Й. Бадев се опитва да предскаже скорошната забравя на септемврийските събития, респ. и на поезията, родена от тях. Това предположение съдържа в себе си откритото ласкателство, че: „Талантът на Асен Разцветников заслужава по-друга участ.“¹² Тези привидни симпатии са имали една по-далечна и перспективна цел. Критическата интуиция на Г. Бакалов долавя много точно какво се крие зад хвалбите на буржоазната критика. В своята статия, озаглавена „Трудовата поезия“, той посочва, че причината за хвалбите на буржоазната критика е: „... в едностраничността, в недостатъчното застъпване тъкмо на ония елементи, които, правейки Смирненски истински пролетарски поет, отблъсваха противния лагер“¹³. Със загриженост и болка пролетарският критик ще предскаже последиците от евентуалното откъсване на младите поети от редиците на революционната поезия: „... то би разстроило фронта на трудовата поезия, която обаче би се оправила с време. ... но за самите поети това би било непоправимо самоубийство: изгубят ли обекта на своето вдъхновение — страдащия и борещия се народ, — те биха изгубили таланта си, а заедно с него и славата, с мечти за която е изпълнена главата на всеки поет“¹⁴.

Отзивчивостта на литературната критика към първата стихосбирка на Разцветников и интуитивните догадки и опасения на редактора на сп. „Нов път“ съвсем синтезирано разкриват комплицираната политическа и литературна ситуация. Самият факт, че първата поетична книга на младия септемврийски поет поражда оживени критически пристрастия на автори с противоположни социални възгледи, е вече твърде симптоматичен. И ако от страниците на Гео Милевото списание „Пламяк“ стихотворенията от „Жертвени кладии“ ще бъдат оценени като „принос към зараждащата се у нас пролетарска поезия — поезия из и за народа“¹⁵, то в рубриката „Книги“ на вестник „Свят, хора и изкуство“ автор, подписан с псевдоним Динора, ще се опита да изтълкува Разцветниковата поезия с похватите на един асоциален критически маниер: „Но когато жертвените кладии догорят, зад техните пламъци и пушек поетът освободен, ще види света по-широк. Ще се научи, че той е изпратен на земята да вижда повече от другите.“¹⁶

Второто издание на „Жертвени кладии“ ще привлече вниманието и на безкомпромисния публицист Йосиф Хербст. В неговия вестник „Вечерен ек“ (в рубриката „Малък фейлетон“) с няколко лаконични реда в характерния за Хербст енергичен стил се дава критическа оценка, която днес ни поставя пред доста загатки. В началото на краткия отзив се среща с една по-неангажирана констатация: „Сбирка от нежни стихотворения, преизпълнени с любов, тъга и бунт. Преди няколко месеца те обърнаха вниманието на читателите върху себе си и

¹⁰ Слово, г. I, 1924, бр. 634, с. 2.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

¹³ Нов живот, г. II, 1924, кн. 4, с. 105; кн. 5, с. 133.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Пламяк, г. I, 1924, кн. 6, с. 204.

¹⁶ Свят, хора и изкуство, г. I, бр. 2, 20. XII. 1924, с. 1.

върху певеца им — Асен Разцветников.¹⁷ Но следващите редове като че ли са в явно противоречие с първоначалната оценка и смислово, и емоционално: „Ха, да видим, печатниците ли няма да смогнат, издателствата ли ще се съсипят, Разцветников ли ще се умори, ако читателите все тъй продължават да викат бис! и браво! на младия Разцветников — една от новите ни надежди в новата ни лирика.“¹⁸ Отдалечеността от обществено-политическата и литературната атмосфера на онази епоха не ни позволяват да навлезем в деликатната област на междуличностните и творческите взаимоотношения, за да направим по-достъпна и обяснима реакцията на честномислещия демократ и хуманист Йосиф Хербст. Буди смущение и още нещо — в същата рубрика са включени съвсем разнородни материали: съобщение за погребението на известен водач на чикагска банда, информация за европейските тунели и кратък отзив за книгата с писма на американския философ У. Джеймс. Едва ли авторът на смелите политически обвинения срещу арестуването на поетите Гео Милев и Христо Ясанов е могъл да не се докосне до революционната същност на тази пределно лирична поезия или в случая е използвал скрития намек като по-сигурно средство за заобикаляне на полицейската цензура? Над всичко това виси хипотетичността на догадките и несигурността на всяка категорична теза.

Ако трябва да обобщим литературнокритическите оценки за първата стихосбирка на Асен Разцветников непосредствено след излизането ѝ, то ще се очертаят две тенденции в критическите отзиви. В едната се разкрива революционното начало в отделните стихотворения, тяхното идейно-художествено богатство, неизменното творческо предпочитание и склонност към баладичното. В отзивите на Георги Бакалов, Никола Фурнаджиев, Георги Цанев и на автора, подписан с псевдоним М. М-ски в сп. „Пламък“ (вероятно това е или Гео Милев, или Г. Шейтанов, защото стилът и фразата на рецензията ни напомнят за страстния полемичен стил на тези двама борци за социална справедливост и за подчиняване на литературата в служба на народа) откриваме, че критическите оценки не са подчинени на спонтанната емоционална реакция, а на опенящата безпристрастност на критическото мислене. Тези автори разглеждат не само положителните страни в поезията на Асен Разцветников, но и онези моменти, израз на тематична ограниченост, на още непреодоляното влияние от образната поетическа система на Хр. Смирненски. Почти всички от посочените автори обръщат в по-малка или в по-голяма степен внимание и на ритмикоинтонационното своеобразие, на органичната му неделимост от революционния заряд. Нещо повече, както вече изтъкнахме в предишните страници, Г. Бакалов долавя и опасността, която може да отклони младите поети от голямата им творческа мисия и да ги тласне в сферата на ограничената естетизация и откъснатост от революционния ход на епохата.

Другата тенденция в литературнокритическите отзиви има еклектичен характер. Освен опасната политическа и литературна демагогия на Й. Бадев с цел да се провокира младият поет и да се отклони от творческото верую и от естетическите принципи на утвърждавания се метод на социалистическия реализъм останалата част от рецензиите почти не носят белега на обективност.

За да се изгради по-ясна представа за мирогледните позиции и за гражданските реакции на Разцветников по времето, когато излиза стихосбирката му „Жертвени клади“, и за да почувствуваме дълбоката драма, която изживява след откъсването си от сп. „Нов път“ и от кръга на прогресивно-борческата интелигенция, ще приведем откъс от откритото писмо на поета до редакцията на в. „Свобода“, в което той отговаря на нападите срещу Съветския съюз и сре-

¹⁷ Вечерен ек, бр. 8, 1924, с. 1.

¹⁸ Пак там.

щу победилата революция и мислено да ги включим в контекста на поемата „Двойник“ (1927). В своето открито писмо младият поет ще отправи дръзкото обвинение срещу буржоазната преса и срещу виновниците за септемврийските погроми: „Вашето отношение към септемврийските изстъпления. Те бяха вършени от потушителите. Вие отсъдихте, че за тях са виновни и двете страни. А въпросът бе съвсем прост. Отговорен за него е един: този, който го е извършил. Вие отидохте до чудовищното положение: да държите за отговорни за изстъпленията ония, които не са ги вършили, а са били техни жертви. У нас и до днес убийствата, арестите и побоищата продължават. Вие мълчите или се обаждате за очи.“¹⁹ Революционната безкомпромисност в тези редове е безспорна. Едва ли може да има по-красноречиво доказателство за комунистическата всеотдайност на поета и затова ни става по-близка и разбираема неговата драма и житейските му вълнения след 1925 г., когато в почти всички комунистически и прогресивни издания се отправят остри нападки и упреци срещу бившите сътрудници на сп. „Нов път“ и особено срещу Асен Разцветников. От всички запазени до днес спомени от съвременниците на поета особено ценни са онези страници от книгата на поета-драматург Камен Зидаров — „С Асен Разцветников в живота и в поезията“ (1976), посветени на годините, в които поетът изживява мълчаливо и трагично състоянието на откъснатост, на гражданска и революционна обезвереност. Безспорно е едно, че поетът е имал ясна представа за сторената грешка и че чувството за виновност не го напуска до края на живота му.

Ето каква е най-общо атмосферата около поета след 1925 г. По страниците на в. „Народ“ откриваме статията „За ренегатите“, в която четем: „Ако в стиховете си, печатани в „Златорог“, младият ренегат все още можеше да прикрива духовната си пустош и идейната си безпътица, то това съвсем не е можал да направи в прозата си: тя напълно заслужава автора, читателите и хонорара...“²⁰ Авторът на статията, подписан с псевдоним Г. Д. Е., отправя нападките си срещу Разцветников по повод неговия фейлетон — „Хероичен роман в четири части с пролог и епилог“, публикуван във в. „Слово“ от октомври 1926 г. Крайно отрицателното отношение към тримата бивши сътрудници на сп. „Нов път“ се запазва почти до победата на социалистическата революция — 9. IX. 1944 г., дори и няколко години след това.

В кн. 6—7 на издаваното от поета Ламар сп. НОВИС откриваме статията „Ренегатството в литературата ни“, подписана с псевдонима Стрелочник. Авторът на статията доразвива отново тезата на Г. Бакалов за последиците от откъсването на младите поети от фронта на пролетарската поезия („Трудовата поезия“), но този път преобладават личната насоченост и изобличителност: „Не на пролетариата и на революцията са изменили те, а преди всичко — на себе си като творци, призвани да възпяват своята епоха — на изкуството, арбитър на историческия момент, на своята обществено-културна мисия, която те спонтанно бяха подзели, но без да я осъзнаят и без да я изпълнят през страшните събития, с цената на всички неизбежни жертви.“²¹ Явно, че безкомпромисността на революционната борба и все още непреодоленият социологизъм в марксистическата теоретико-литературна мисъл, в естетическата оценъчност на оперативната литературна критика създават безбройните предпоставки за неадекватно критическо реагиране на творческите търсения на Асен Разцветников. Ако дирием литературнокритическите курйози, то можем да се натъкнем на един от друг по-интересни примери. Първият, случайно взет, е отзивът на

¹⁹ Нов път, г. I, 1924, кн. 16, с. 494.

²⁰ Народ, бр. 243, 1926, с. 4.

²¹ НОВИС, 1929, кн. 6—7, с. 209—213.

Ана Каменова за поемата „Двойник“. Съвсем парадоксално тя твърди, че в поемата съществува чувство за хумор, „което прелива в почти всяко стихотворение“²². Абсурдността на тази оценка ни принуждава да се спрем и на още едно мнение, за да се убедим в неспособността на литературната критика да осмисли енигматичните моменти в поемата.

В по-късната рецензия на Гео Кръзов за стихосбирката „Планински вечери“ се отделя място и за поемата „Двойник“. Но авторът остава при общите критически констатации, а именно, че в поемата е отразено „веруюто на поета и неговата раздвоена душа, която иска да служи на другите с всички сили, но срещнала студения отпор на хората, се блъска сама в себе си“²³. И в цялата тази критикооценъчна противоречивост малко самотно, но в същото време убедително и искрено звучи откровението на самия поет, в което той мотивира творческия замисъл на своята поема: „Аз написах „Двойник“, за да туря край на литературните си и обществените си увлечения, без да помисля дори, че постъпвам като ония младежи, които решават да основат въздържателно дружество и се напиват по този случай за последен път.“²⁴ В поемата е отразена не само личната драма на поета въпреки силната струя на безнадеждност, независимо от дълбокия подтекст, вложен в образите на Дон Кихот и Христос. Осмата част на „Двойник“ съдържа онези нишки в поетическото преживяване, които изграждат баладично-революционната песенност в най-силните стихотворения от стихосбирката „Жертвени клади“.

И моят народ е ранен.
И свети над него секира —
Тя свети и грей от кръвта.
Земята дими и умира.
И птиците падат в нощта.

От всички приведени аргументи става ясно, че литературната критика през този период не е в състояние да проникне с необходимата теоретическа дълбочина в поезията на този самобитен лирик. Независимо от точните като цялостна констатация литературни оценки на пролетарския критик Г. Бакалов поетическото творчество на Асен Разцветников се разглежда или в доста неясни и отдалечени от поетическия текст критически импровизации, или в границите на схематичната антигезност—Разцветников до сътрудничеството му в сп. „Нов път“ и Разцветников след откъсването му от редиците на комунистическото движение. Но независимо от критическите повече или по-малко пристрастни оценки поетът доказва творческата си жизненост, вътрешната си способност за саморазвитие.

И неслучайно литературният историк и критик Васил Пундев, разглеждайки тенденциите в тогавашната българска поезия, ще отдели заслужено място на младите поети Асен Разцветников, Атанас Далчев, Никола Фурнаджиев,²⁵ които имат ново лирическо съзнание.“²⁵ Васил Пундев ще отбележи и още един момент, а именно, че тяхното творчество доказва не само художествено-естетическите тенденции в българската лирика след войната, но и нейната виталност. А това е потвърждение и опровержение на всички онези личностни нападки срещу Разцветников, в които нееднократно се предсказва неговата скорошна творческа смърт. Тази оценка на В. Пундев съдържа, макар и в скрит вид, доказателството за житейския и нравствения стоицизъм на поета, съумял да се съхрани в годините на най-остра политическа реакция. Едва ли е случайно кръстосването на критическите мнения след излизането на стихосбирката „Планински вечери“ (1934).

²² Свободна реч, бр. 904, 1927, с. 3.

²³ Вестник на жената, 26. I. 1935, бр. 597, с. 2.

²⁴ ЛИК, бр. 20, 20. II. 1935, с. 2.

²⁵ Васил Пундев. Днешната българска лирика. С., 1929, с. 23.

Но преди да навлезем в атмосферата на тази интересна литературнокритическа и обществено-културна ситуация, искаме да се спрем на статията на Г. Бакалов – „Литературата върху събитията“, публикувана в няколко поредни книжки на сп. „Звезда“ през 1933 г. И на литературният наставник и критик на младия Разцветников ще систематизираме в естетическа йерархия всички литературни произведения, които отразяват септемврийските събития в изминалия десетгодишен период. Това е удобен повод Бакалов да преразгледа творчеството на своите бивши сътрудници от сп. „Нов път“. С присъщата му склонност да фиксира творческите индивидуалности в техните социалогически рамки и с неприкрито емоционално пристрастие пролетарският критик ще категоризира Разцветников, Фурнаджиев и Каралийчев като „поети на дребната буржоазия, които се появява като кратковременни спътници, но в очите на движението, па и в собствените си очи, минаваха за толкова близки на движението, че сякаш идеха да сменят Смирненски в освобождения от него пост на борческата пролетарска поезия“²⁶. В следващите редове, посветени конкретно на стихосбирката „Жертвени клади“, Бакалов съвсем честно ще посочи, че Разцветников е този, който е бил най-близко до комунистическите идеи, че още преди да се включи към екипа на списание „Нов път“, е бил член на комунистическата партия. Старият марксист и критик ще разкрие и дълбокия революционен заряд в поезията на Разцветников, в творчеството на Каралийчев и Фурнаджиев, като ще сравни техните стихове и разкази с „надгробна реч пред развълнувано море от хора, в което проечат бурните нотки на борческия порив“²⁷. Съвсем сдържано Бакалов ще признае, че: „тям не им бяха съвсем чужди нито героичността на подвига, нито увереността в победата...“²⁸, но когато трябва да обобщи и да изведе особеностите, които характеризират творческата позиция на младите поети, включително и на Гео Милев от поемата му „Септември“, Бакалов ще прибегне до често употребявания в съветската литературна наука през 20-години термин – спътници на пролетарската литература“. Явно е, че когато пролетарският критик се докосне до мирогледната система на поетите, неговият стремеж за пределна социологическа диференциация не му позволява да обхване художественотворческите феномени в тяхната естетическа многозначност.

Две години по-късно, когато стихосбирката „Планински вечери“ е вече художествен факт в българската лирика, в издаваното от Г. Бакалов списание „Нова литература“ (в рубриката „Отзиви за книги“) излиза кратка рецензия, под която не стои никакъв подпис, но в нейния стил се откриват присъщите за критическия темперамент на Бакалов емоционални реакции и литературни оценки. В този кратък критически отзив се атакува основното твърдение в рецензията на Й. Бадев, а именно, че тази поетична книга е „най-хубавата и най-изисканата песен от изтеклата година“²⁹. Като че ли отново назрива старата полемика между буржоазния критик и Г. Бакалов, но този път не за защита от страна на Бакалов на революционните настроения в Разцветниковата поезия, а за доказване на направеното преди десет години предположение за съществуващата опасност младите поети да се поддадат на буржоазните ласкателства (статията „Трудната поезия“). В рецензията, поместена в сп. „Нова литература“, се акцентира върху извършения преди десет години идеен прелом, върху песимистичните мотиви в лириката на Разцветников“ в такава велика и отговорна епоха, когато се изковават съдбините на човечеството“³⁰.

²⁶ Звезда, 1933, кн. 3, 4, 5, 6, с. 71, 98, 132, 162.

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там.

²⁹ Й. Бадев. Най-хубавото поетическо достояние. Зора, 1935, бр. 4757, с. 2.

³⁰ Нова литература, 1936, кн. 33, с. 48.

С почти същия идеен и емоционален заряд са наситени оценките и в статията на Ангел Тодоров — „Черковните певци“, публикувана във в. „Кормило“. Пролетарският поет отправя нападите си срещу често срещания в „творчеството на някои български поети“ мистичен елемент, вяра в свръхземното и иреалното. След като се спира на отделни стихотворения на Ст. Михайловски, К. Христов, Т. Траянов, Й. Стубел и др., Ангел Тодоров подлага на безпощадна критика поезията на Разцветников и по-точно включените в стихосбирката „Планински вечери“ стихотворения: „Цитати от Асен Разцветников нямаме възможност да дадем, понеже би трябвало да препишем цялата му сбирка „Планински вечери“.³¹ И в двата критически отзива прозира нестихналата страст от 1925 г. в отношението на пролетарските творци към бившия „Новопътец“. Освен за характера на междуличностните и творческите взаимоотношения ситуацията и атмосферата около Разцветников ни подсказва и за някои непреодолени слабости в методология и в естетическия арсенал на пролетарската литературна критика. Процесът на ленинизация, който е безспорен за средата на 30-те години, все още не е проникнал в критическото мислене на всички представители на пролетарския литературен фронт. Заради това, когато в полето на тяхното теоретико-литературно мислене попаднат автори и произведения, които носят у себе си всичките противоречия на демократичния тип съзнание, те почти не могат да вникнат в художествено-естетическото своеобразие на конкретните творчески търсения и реализации. Може би и една от многото предпоставки за възникването на т. нар. „кормиловски спор“ е и тази слабост на формиращата се социалистическа литература на критика.

Но, за да вникнем в мотивите за безапелационно отричане на стихосбирката „Планински вечери“ по страниците на комунистическите литературни издания, трябва да се съобразим освен с всичко, посочено по-горе, то и с конкретната обществено-политическа атмосфера в страната. Не трябва да се подминава и фактът, че през този период Асен Разцветников е литературен сътрудник на буржоазните издания — в. „Зора“ и сп. „Златорог“. Друг е въпросът, дали това сътрудничество е израз и на гражданската позиция на поета или е свързано с неговите елементарни нужди за преживяване. Но така или иначе този факт се оказва решаващ за критическото възприемане и оценка от страна на пролетарската литературна критика и съвсем закономерно е от нейното внимание да убеждава стилистичното богатство в поетическата образност, хуманистичните тенденции, които просмукват емоционалните размисли в стихотворенията „Поет“, „Търново“, „Жребий“ и др.

Опити за навлизане в поетическия свят на Разцветников, за анализиране на състоянията на резингация и меланхолна скръб откриваме в рецензиите на Михаил Арнаудов, Георги Константинов, Димитър Гундов. С няколко много точни шриха М. Арнаудов очертава не само психологическия портрет на поета, но и художествените особености на неговата поезия. Тези художествени особености се извеждат от индивидуалната творческа нагласа на Разцветников, от поетическите му възможности за синтез на явленията от света около него. „Романтична натура, склонна към самобичуване, към изобличение и разкаяние“³², така съвсем лаконично М. Арнаудов успява да вникне в същината на поетическите реакции при Разцветников.

Интерес към психографията на поета можем да открием и в рецензията на Д. Гундов. Той разглежда трагичната тоналност в Разцветниковата поезия не само като: „плод на ново веру и на идейни отклонения от своя прежен път“³³, но и като сложен вътрешен процес, породен от откъсването на поета: „от оная

³¹ Кормило, 1936, бр. 33, с. 4.

³² Българска мисъл, 1935, кн. 7—8, с. 485—487.

³³ Заря, 1935, бр. 4056, с. 3.

прародина, загубена навеки в сините поля на неговото детство³⁴ и от настъплото отчуждение в „безличния железен град“.³⁵ Д. Гундов е доловил нещо много важно, което е подминавано от всички останали критици на стихосбирката „Планински вечери“ — дълбоките интуитивни движения в поетическото съзнание на този творец, породени в младежките години на революционна дързост и творческа съпричастност с борбата — „Само хубавият динамичен стих, напомнящ конски тропот, понякога ни връща към онова време на бунт и затвори.“³⁶

Критическите находки в рецензията на Д. Гундов са свързани със спонтанната му съпричастност с оригиналния поетически талант на Разцветников. Това е по-скоро поетическо откровение на един за друг, само че в стила на критическото мислене, наситено с деликатна и правдива оценъчност: „... книгата е пълна с толкова човечност, колкото може да понесе в душата си един поет“³⁷.

Интересът към „Планински вечери“ е значително по-голям от привлечението в настоящата статия рецензии и критически отзиви. Но както при тази, така и при останалите поетични книги на Асен Разцветников ние сме подбрали онези литературнокритически материали, които имат действителна литературна стойност независимо от оценката. Този подбор, макар че е израз и на литературно-историческата избирателност на автора на настоящата статия, има за цел да даде една точна и правдива представа за най-общото състояние на литературнокритическото мислене и на теоретико-естетическата възможност на тогавашната оперативна критика да улови както художественото своеобразие на отделния автор, така и закономерностите на литературния процес в неговата противоречивост на методи, направления и индивидуалнотворчески търсения. Не може да се отрече, че в оценките на М. Арнаудов и Д. Гундов има много точни и перспективни моменти. И ако трябва да съжаляваме за нещо, то е затова, че техните интереси са останали в обсега на рецензентската интерпретация.

Почти аналогичен е случаят с критическия отзив на Г. Константинов. В него заедно с неуточнената систематизация на отделни литературни категории има една много явна критическа постановка, а именно, че светът в поезията на Разцветников „е преди всичко етична проблема“³⁸. Но и тук както в предишните рецензии на М. Арнаудов и Д. Гундов, така и в книгата на Георги Цанев „Проблеми на днешната българска литература“ се натъкваме на доста общи констатации от рода на тази, че поетът е „скъсал връзките си с хората“³⁹, без да се посочват социалните корени на тези личностни и творчески промени. Но докато в отбелязаните случаи тези по-общи изводи са израз на честното демократично мислене, то в рецензията на критика на в. „Зора“ Й. Бадев общите констатации се превръщат в гъвкава форма на политическа и литературна демагогия. Ето само един пример — когато разглежда стихотворението „Улица“, буржоазният критик подчертава, че то „отразява чувството на изоставеност, на студена самота, на разочарования пред жестоката безочливост на хората, които някога той много обичал...“⁴⁰. С такава обща фразеология буржоазната литературна критика съвсем съзнателно пренебрегва социалните мотиви в Разцветниковата поезия.

Ако трябва да обобщим критическите оценки за най-зрялата поетична книга на Асен Разцветников „Планински вечери“, то може към всичко казано дотук да прибавим, че почти във всички рецензии и критически отзиви се обръща вни-

³⁴ Заря, 1935, бр. 4056, с. 3.

³⁵ Пак там.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

³⁸ Златолюб, 1935, кн. 2, с. 88.

³⁹ Г. Цанев. Проблеми на днешната българска литература. С., 1939, с. 75.

⁴⁰ Зора, бр. 4757, 1935, с. 2.

мание на завидното поетическо майсторство, на съвършената композиция на лирическите стихотворения, на ясения и съдържателен стих, т. е. на основните формални поетически особености на Разцветниковото творчество. Но въпреки това се получава разминаване не само между различните критически мнения и пристрастия, но и между цялостното състояние на критико-теоретичната мисъл и идейно-художествените измерения на поетическия свят на Разцветников. Наистина безспорен е приоритетът на марксистката литературнокритическа мисъл в подхода ѝ към тази оригинална поезия. Но в отделни моменти това нейно предимство се превръща в недостатък, защото, както вече видяхме, все още се пренебрегват онези естетически и етични особености в поезията на Разцветников, които, макар и да се различават от поетическите търсения в „Жертвени кладии“, все пак са израз на честната гражданска позиция на поета. Би било интересно да приведем отделни мисли от интервюто, което Асен Босев прави с Разцветников през 1942 г., за да подкрепим тезата за гражданското и творческото поведение на поета в годините на все по-засилващата се политическа реакция. На въпроса: „Какво работите сега? Пишете ли нещо?“ — Разцветников отговаря: „Превеждам, защото с преводи изкарвам препитанието си. Знаете, аз не съм на заплатата. Прехранвам се с литературен труд. . . На масата ми отдавна стоят ръкописи на детски стихове, които чакат да ги приготвя за книга. Така е. . . Заставени сме понякога да работим това, което носи по-сигурно препитание и изоставяме дори собствените си книги.“⁴¹ Тези мисли ни дават основание да отстояваме мнението, че Разцветников е бил винаги високоетична личност и че в лутанията му, в лабиринта на нравствените и психологическите ребуси, макар и нефиксирано като външна проява, преминава като червена нишка трезвото чувство за социалност. Бихме могли да посочим отново няколко стихотворения — „Жребий“, „Поет“, „Улица“ и др., за да се убедим, че е така. И може би единствено в тезата на Стойко Божков, че: „Разцветников познава този свят, той има сили да го възприеме, но не намира упование да въстане срещу него“⁴² се съдържа в съвсем лаконична форма една малка част от голямата истина за поета и гражданина Асен Разцветников.

* * *

Сред не толкова многобройните критически отзиви за поетичната книга „Стихотворения“ (1942) приковава вниманието ни рецензията на Иван Сестримски. Като разглежда направения от самия поет подбор на стихотворенията от досегашното му творчество, авторът на рецензията отбелязва, че „почти нищо от първия му период не е вмъкнато в сбирката „Стихотворения“ с изключение на „Балада за затворниците 1876“, поместена в антологията „Пет години“ с друго заглавие, даващо друг смисъл на този майсторски извезан цикъл“⁴³. Когато разглежда поезията на Разцветников след 1925 г., Ив. Сестримски загатва, че „идеологическият кризис е оказал силно въздействие върху меката натура на поета“⁴⁴, но че са се запазили формалните особености на поезията му — „език, звучност, образност“⁴⁵. И може би най-интересният момент в критическата оценка на Ив. Сестримски е опитът му да обясни двойствеността в поетическото съзнание на Разцветников — „Вниманието на поета се пренася от обществените противоречия към вътрешните психологически смутове и тревоги. То се мъчи да изрази своеобразната двойственост на своята личност — яви се като резултат, струва

⁴¹ Заря, г. XX, бр. 6261, 1942, с. 4.

⁴² Българска мисъл, 1942, кн. 10, с. 537.

⁴³ Народна просвета, 1942, кн. 2—3, с. 74.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там.

ни се пак, идеологически катаклизъм.⁴⁶ Но за съжаление тези наблюдения са съвсем фрагментарни и се явяват само подстъп или загатване за психологията на творческия акт при Разцветников, за личната му и поетическата му драма. Тази слабост е присъща за критическото мислене на повечето от авторите, които имат значително по-безпристрастно отношение към поезията и към личността на Разцветников. Отчасти фрагментарността е свързана с обема и с жанровата специфика на литературната рецензия, но тази особеност в никакъв случай не компенсира литературнотеоретическата незадълбоченост при анализирането на идейно-естетическите закономерности в поетическия свят на Разцветников.

Не остава безучастен към излизането на избрания том със стихотворения на Асен Разцветников и литературният официоз „Златорог“. В рецензията на Петър Йорданов се прави несполучлив опит да се анализират проблемите, породени след откъсването на поета от редиците на революционната поезия. Оттук и неправилното тълкуване на състоянията на обезвереност и трагично раздвоение. Нещо повече, този критик се опитва да твърди, че религиозността е „основна същина на неговото отношение към действителността“⁴⁷, като се позовава на честите обръщения на поета към бога в стихосбирката „Планински вечери“, на въвеждането на образа на Христос в „Жертвени клади“ и в поемата „Двойник“. П. Йорданов засяга и най-невралгичния пункт в гражданската и творческата биография на Разцветников — периода около и след 1925 г., но и тук той предпочита да остане в сферата на демагогските предположения: „Много е неясно, дали това скъсване може да бъде гледано като последица на изживяване и преодоляване на един идеологически кръг или носи чертите на насилствено отдалечаване, преждевременно и болезнено.“⁴⁸

Възприемането и оценката на Разцветниковата поезия от страна на литературната критика в периода от 1924 до 1944 г. малко трудно може да бъде показател за цялостното състояние и развитие на критико-теоретическата мисъл, както е отчасти с оценката на Вазовото творчество в последните десетилетия на миналия и в първите на сегашния век. Но в същото време поезията на Асен Разцветников се оказва „пробен камък“ за всеки литературен критик и историк, дори и днес. Защото това е поезия, в която се преплитат разнопосочни и противоречиви, но естетически значими тенденции, присъщи за някои страни от тогавашния ни литературен процес.

Както вече споменахме, пролетарската критика през този период е ангажирана изцяло с утвърждаването на новите естетически принципи и затова може би всички нейни представители с присъщата им критическа рязкост подминават дълбокия конфликт на поета със самия себе си, за да се спрат главно на индивидуалистичните тенденции, които, макар и да присъствуват в част от творчеството на поета, не определят докрай неговата истинска поетическа нагласа. Пролетарските критици като че ли са нямали време да отделят внимание на онези немалко на брой стихотворения, в които се разкрива пределната честност на поета, неподправената му лирическа чувствителност.

От своя страна буржоазната литературна критика почти винаги оценява идейно-художественото богатство в поезията на Разцветников от нелитературни съображения. Истината за художественотворческия свят на поета се прокрадва в отделните критически находки къде интуитивно, къде съзнателно, но мимоходом. Всички тези критически несъответствия потвърждават още веднъж необходимостта от обогатяване на естетическия подход на пролетарската литературна

⁴⁶ Народна просвета 1942, кн. 2—3, с. 74.

⁴⁷ Златорог, 1942, кн. 3, с. 140.

⁴⁸ Пак там.

критика. Нещо повече, нейните оценки за различните поетични книги на Разцветников са и по-пряк или по-косвен израз на вътрешните трансформации, които се извършват в марксистката теоретико-литературна мисъл по пътя на все по-цялостната ленинизация.

Би било логично в една следваща статия да се проследи преоткриването на Разцветниковата лирика в годините след победата на социалистическата революция и до днес. Така в литературната ни история ще се получи по-конкретна представа за сложния противоречив процес на възприемане от страна на литературната ни критика на един крайно оригинален творчески феномен — поезията на Асен Разцветников. Но това е все пак предмет на друго изследване, свързано с нови проучвания, с вяра в неговото осъществяване.